

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ УКРАЇНА В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ІСТОРИЧНІ НАРИСИ: МОНОГРАФІЯ. ЗА РЕД. ЧЛ.-КОР. НАН УКРАЇНИ С.В. ВІДНЯНСЬКОГО. КИЇВ: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2020. 814 С.

Розділ І.

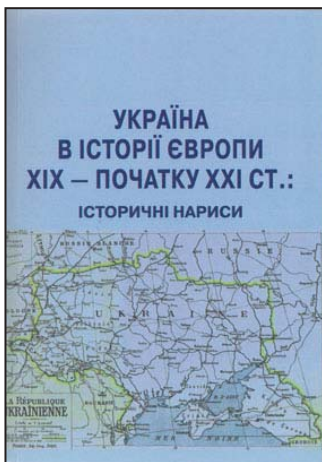
ЄВРОПЕЙСЬКІ РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ДЖЕРЕЛА, НАПРЯМИ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ Й КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВПЛИВИ

1.1. Україна в Європі: історична ретроспектива

Україна не має історії без Європи, але і Європа не має історії без України. Україна не має майбутнього без Європи, але і Європа не має майбутнього без України. Упродовж століть історія України розкривала поворотні моменти в історії Європи. Схоже, сьогодні це все ще так...

Тімоті Снайдер

На історичну долю українського народу великий вплив завжди здійснювали зовнішні, міжнародні чинники. Від самих витоків своєї історії Україна як етногеографічний простір у самому центрі Європейського континенту, на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Північчю й Півднем, була місцем зіткнення й суперництва, але й водночас взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот. Вона з давніх-давен постійно ставала об'єктом нападів войовничих племен і народів, не раз рятуючи в такий

спосіб від нищівних руйнувань не лише Центральну, а й Західну Європу, а пізніше часто перетворювалася на заручника геополітичних інтересів сусідніх держав та імперій. Слов'янські племена, розселені між Дніпром і Дунаєм, уже в перші століття нашої ери були активними учасниками міжнародного життя регіону. Слов'яни вели боротьбу з готами у IV ст., вступали в союз із гунами у IV–V ст., брали участь у Великому переселенні народів, коли склавини й анти в V–VII ст. чинили тиск на Східну Римську імперію. Їхні вожді вели переговори, уклали союзи тощо. За візантійськими джерелами, наприклад із “Життя Стефана Сурозького”, відомо, що з кінця VIII ст. розпочалися походи давніх русів до Криму.

Іншою особливістю історії України є те, що основними засобами існування, а також вагомими чинниками у визвольній боротьбі українців протягом століть були пошуки союзників, балансування між різними військово-політичними потугами, пристосування до чужих політичних інтересів і геополітичних сценаріїв. Це виявлялося під час тривалої боротьби Литви, Польщі, Угорщини, Османської імперії, Росії, Австрії за українські землі впродовж минулих століть, у реакції на їхнє протиборство тодішньої української політичної еліти та через його наслідки для нашого народу. Отже, традиційна періодизація української історії виглядає досить обгрунтованою: так звана княжа

доба IX–XIV ст.; польсько-литовська доба до Хмельниччини; далі – до ліквідації Гетьманату наприкінці XVIII ст. – гетьманська доба; XIX ст. – період бездержавності й українського національного відродження; згодом – етап розвитку українських земель у складі імперій і сусідніх держав у XX ст. У різні часи українські землі належали Скіфській державі, Боспорському царству, Монгольській імперії, Великому князівству Литовському, Речі Посполитій, Молдовському і Трансильванському князівствам, Кримському ханату, Австро-Угорській монархії, Російській імперії, а після Першої світової війни – ще й Польщі, Чехословаччині, Румунії, Угорщині та СРСР. Саме з початком Великої війни 1914 р. через цілу низку причин так зване українське питання набуло особливої актуальності в європейських міжнародних відносинах, проте воно залишалося нерозв'язаним упродовж майже всього XX століття. І лише після возз'єднання всіх українських земель під час і після Другої світової війни в рамках єдиної держави та проголошення незалежності 1991 р. Україна вступила в XXI століття як повноправний суб'єкт міжнародного життя, що посідає геополітично важливе стратегічне місце, будучи, зокрема, ключовою ланкою сучасної структури міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі.

Яскраве і складне минуле одного з найбільших європейських народів – українського – нерозривна складова загальноєвропейського та всесвітнього цивілізаційного поступу. У драматичні для Європи періоди історії предки українців ціною величезних втрат боронили народи континенту від згубних навал кочовиків зі сходу. Водночас українці накопичили багатовіковий досвід спілкування з різними народами і країнами світу. Втім і нині у світі подекуди до кінця не усвідомлюють ані багатства й величі української історії, ані її глибинного цивілізаційного змісту. Ба більше, світ узагалі мало знає навіть про сьогоденню Україну, а про її минуле – як прадавнє, так і недавнє – і поготів. Щодо з'ясування ролі й місця України у всесвітньому історичному процесі, то, на нашу думку, цьому найкраще сприятиме екскурс в історію людства з погляду української національної спільноти. Завжди перебуваючи в центрі міжнародних відносин, Україна привертала увагу багатьох зарубіжних державних і культурних діячів, політиків і учених, а то й просто мандрівників і торговців із різних куточків світу. Про українські землі та їхнє населення згадували античні автори. Гомер писав про країну кіммерійців як “землю холодну, сувору й невблаганну”. Геродот описав природно-кліматичні умови Скіфії, а також культуру й побут скіфів. Давньогрецькі й римські дослідники Страбон, Пліній Старший, Тацит і Птолемей здійснювали опис нинішніх українських земель та їхніх мешканців на основі фіксації географічних координат і природно-етнічних меж. Про давніх слов'ян писали візантійські автори Прокопій Кесарійський, Йордан, Феофан Сповідник, Костянтин VII Багрянородний та інші, арабські письменники й мандрівники Ібн Хордадбех, Ібн Фадлан, Аль-Масуді, західноєвропейські місіонери, хроністи й дипломати Бруно Кверфуртський, Тітмар Мерзебурзький, П'єро Карпіні та ін. Наприклад, місійний архієпископ Бруно Кверфуртський, який на початку XI ст. був гостем Володимира Святославича, відзначав укріплення кордонів Київської держави, завершення зведення оборонних споруд, а автор знаменитої “Хроніки” єпископ Тітмар Мерзебурзький писав про велике місто Київ, у якому “понад 400 церков і 8 ринків, люду незлічена сила”.

Україна впродовж багатьох століть була брамою Європи, що сприяло формуванню особливої прикордонної ідентичності й ментальності. Українські землі увібрали в себе кілька важливих природних і цивілізаційних кордонів: географічний – між степом і лісом із проміжною зоною лісостепу, гідрографічний – між басейнами Балтійського й Чорного морів, соціально-економічний – між осілим землеробством і кочівниками, етнорелігійний – між слов'янами-християнами й тюрками-мусульманами, культурний – між

цивілізаціями Заходу і Сходу. Німецький філософ Й.-Г. Гердер у “Щоденнику моєї подорожі 1769 р.” наголошував: “Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинуться..., повстане велика, культурна нація, і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у далекий світ”. У 1841 році інший німецький учений – основоположник антропогеографії Й.-Г. Коль, який упродовж 1837–1838 рр. проїхав майже усією Україною, у своїй праці теж зробив оптимістичний висновок про її майбутнє: “Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, проте неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Хвилею Україна роздерта поміж сусідами. Але матеріал для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з’явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику і незалежну Українську Державу”. А український мислитель і науковець І. Лисяк-Рудницький (1919–1984) у другій половині ХХ ст. визначав геополітичну функцію України таким чином: “Україна, – розташована між світами греко-візантійської й західної культур і законний член їх обох, – намагалася на протязі своєї історії поєднати ці дві тен денції в живу синтезу. Це було велике завдання й не можна заперечити, що Україна не вміла його повністю виконати. Україна наближалася до цієї синтези у великі епохи своєї історії, за Київської Русі й козаччини

XVII століття. Проте, ... в обох випадках остаточна синтеза зазнала невдачі, й Україна впала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил. У цьому сенсі можна сказати, що велике завдання, яке творить історичне покликання українського народу, залишається досі не виконаним і ще належить до майбутнього”.

Розглядаючи проблеми минулого українського народу на тлі всесвітньої історії, І. Лисяк-Рудницький у 1978 р. запропонував періодизацію історії України відповідно до великих епох європейської історії: античності, середньовіччя, модерних часів. Згідно з цією схемою середньовіччя тривало від VI ст. до Люблінської унії 1569, а ранньоновітній час – до кінця XVII століття. В історії “довгого” ХІХ ст. учений виділяв три періоди: шляхетський – від занепаду козацької державності до 1840-х рр., народницький – від 1840-х до 1880-х рр., модерністичний – від 1890-х рр. до Першої світової війни⁵. У кожну з цих історичних епох змінювався територіальний устрій українських земель, отже, їхні назви були різними. У польсько-литовській державі білорусько-українські землі називали “Руською землею”, а їхніх жителів – “русинами”. Після Люблінської унії нарівні зі словом “Русь” уживають слово “Україна”.

У ХІХ столітті всіх мешканців підросійських земель України називали “малоросами”. У модерно-національному дусі слово “Україна” вживається від середини ХІХ століття. Термін “Русь” може використовуватися щодо середньовічної доби. Термін “русини” придатний до раннього Нового часу, а термін “українці” адекватний добі формування нації.

Найважливіші пам’ятки доби мідного та початку бронзового віку належать трипільській культурі (бл. 5400–2750 рр. до н.е.). За бронзової доби (IV–I тис. до н.е.), коли відбулися різкі зміни природно-кліматичних умов, і визначилися зони лісу, лісостепу і степу, на території України сформувалися етнокультурні зони, що відрізнялися за типом господарювання. Найбільшого розвитку культури бронзи набули в Степу, Прикарпатті, Закарпатті.

Найдавнішим народом, який жив на території України та щодо якого залишилися писемні згадки, є кіммерійці (перша половина IX – початок VII ст. до н.е.). Вони були войовничими кочовиками, які населяли степове Причорномор’я, але в VII ст. їх витіснили скіфи на територію Малої Азії. Із

розкладом родово-племінного ладу у скіфів зростало майнове розшарування, набували розвитку рабовласницькі відносини. Відомості про сарматів, які з'явилися на теренах України з 2 ст. до н.е., містяться в "Історії" Полібія (бл. 201–120 рр. до н.е.).

У Північному Причорномор'ї розвивалася історія античної цивілізації. Період грецької колонізації тривав із другої половини VII до середини I ст. до н.е. (античні міста Ольвія, Феодосія, Пантікапей, Херсонес та Боспорська держава й міста Нижнього Подністрів'я – Ніконій, Тірас тощо). Римський період (найстабільніший) у історії античних міст-держав припадає на середину I ст. до н.е. – 70-ті рр. II ст. н.е. Тут були представлені демократичні й аристократичні республіки як форми правління. Переселенці активно налагоджували торгівельні відносини з населенням Північного Причорномор'я. Ці міжцивілізаційні взаємини було продовжено у зв'язках Київської Русі та Візантії.

Велике розселення слов'ян у V–VII ст. дало поштовх процесам етногенезу сучасних слов'янських народів. Наукові дослідження дають можливість локалізувати ареал походження східних слов'ян між балтами, германцями та іранцями. Відомі дунайська, прикарпатська, вісло-дніпровська, вісло-одерська, одеро-дніпровська теорії походження слов'ян. М. Грушевський уважав антив "предками українського народу". VI–VIII ст. позначилися формуванням великих слов'янських племінних об'єднань Центрально-Східної Європи. У цей період спостерігається масштабна слов'янська колонізація на європейських теренах. VII–X ст. визначаються глибокою реорганізацією слов'янського світу, і найзнаменнішою віхою того часу стало виникнення слов'янських держав, причому державотворчі процеси в історії слов'ян корелюються із західноєвропейськими процесами IX–X ст. Теза Грушевського, що творцями Києво-Руської держави була південна група східних слов'ян – предків українського народу – сьогодні підтверджується археологічними даними.

Отже, територія України стала ареною багатьох подій "великого переселення" народів, включно з готами, гунами, аварами та ін. Прокопій Кесарійський згадував, що анти і склавини мали спільну мову, релігію, звичаї. Несторлітописець описав розселення 14 слов'янських племен. Вторгнення й розселення угрів-мадьяр із регіону Південного Приуралля до Тисо-Дунайської низовини наприкінці IX ст., під час якого здійснювалися безпосередні контакти кочових племен із землеробським населенням Наддніпрянщини, Києва, Галича, Карпат тощо, по суті розділило західних і східних слов'ян. Водночас, як засвідчують історичні джерела та дослідження, місцеве слов'янське населення – русини, які перебували на вищому рівні соціальної і політичної зрілості, ніж мадьяр-кочовики, сприяли становленню угорського феодального суспільства й виникненню ранньофеодальної Угорської держави на чолі з династією Арпадів і впродовж багатьох століть відігравали важливу роль у історії Угорського королівства, яке претендувало на контроль над землями Дунайської низовини Карпатського регіону, заселеними переважно слов'янами. Уже вождь угорців Арпад запросив багатьох карпатських русинів на військову службу. Згодом і угорські королі, починаючи з Андрія, який близько 1046 р. одружився з донькою Ярослава Мудрого Анастасією (загалом, дослідники нарахували 15 шлюбів між Рюриковичами й угорськими Арпадовичами), а також Володислав, Коломан, Бейла IV, Сигізмунд (Жигмунд) запрошували і сприяли переселенню до свого королівства русинів для участі у війнах, виконання господарських, адміністративних і навіть державних функцій, а при дворі угорських королів послуговувалися, окрім латини, також старослов'янською мовою.

І сьогодні триває започаткована в XVIII ст. дискусія "норманістів" (Г.-З. Байер, І.-Ф. Міллер, Ф.-Г. Штрубе де Пірмонт, А.-Л. Шлецер та ін.) та "антинорманістів" (М. Ломоносов, М. Костомаров та ін.) щодо походження

“Русі” й ролі у становленні давньоруської державності варягів – вихідців зі Скандинавії, зокрема династії Рюриковичів. Проте незаперечним є те, що народження Давньоруської держави – Київської Русі – як видатного явища європейської середньовічної історії та першого періоду історії української державності відбулося під визначальним впливом візантійської цивілізації. Саме зі становленням і розвитком Київської Русі пов’язані дипломатичні традиції на українських землях. 527 р. київський князь Кий здійснив візит до Константинополя, який вважається першим відомим в історії візитом у дипломатичній практиці княжої доби, а перший договір Київської Русі з Візантією, так званий “договір миру й любові”, був укладений у 860 р.

Утворення держави Рюриковичів під назвою “Русь” певним чином посприяло політичній консолідації різних слов’янських племінних союзів-князівств і навіть неслов’янських племінних груп. Присутність варягів-русів надала імпульс для державно-політичного розвитку східних слов’ян. Русь ствердилася, зокрема, на торговельному шляху “з варяг у греки”. Цей шлях контролювали нормани-варяги, військова сила яких прислужилася при формуванні давньоруської державності. Слід зазначити, що великий вплив нормани-варяги мали на низку інших країн Європи (Франція, Англія, Італія, Ірландія тощо). Вони сприяли активізації політичного життя на Русі та вступили в конкуренцію з Хозарським каганатом. Розвивалася торгівля з Болгарським царством, Хозарією, Візантійською імперією, німецькими землями тощо. Матеріали археологічних розкопок і літописні джерела свідчать, наприклад, про активні торговельні зв’язки між Руссю і Першим Болгарським царством. Зокрема, стародавні літописи, описуючи відомий торговельний шлях “із варяг у греки”, оповідають, що він проходив болгарською територією й закінчувався в Месемврії (нинішній болгарський Несебр), та що болгари доброзичливо ставилися до давньоруських купців і мандрівників у Варні, Конопі та інших портах і населених пунктах Болгарії. А в митному статуті Східної марки, виданому в містечку Раффельштеттен між 904–906 рр., із посиланням на порядки, які існували до 876 р., йдеться про дозвіл руським торговим людям торгувати воском, кіньми та іншими товарами й виробами в низці міст Баварії.

Концепція давньоруської народності, що, на думку радянських істориків, сформувалася на базі східнослов’янських племен Київської Русі, має потужне політико-ідеологічне нашарування. У радянській історіографії норманська теорія проголошувалася науково неспроможною й політично ворожою, адже вона заперечувала здатність слов’янських народів до самостійного державотворення. З іншого боку, за доби раннього середньовіччя “варязький чинник” був не менш важливим для формування державності в західноєвропейських народів. У 860 р. відбувся похід київських князів Аскольда й Діра на Константинополь. У 882 р. владу в Києві захопив варязький воєначальник Олег. Правління князя Олега припадає на 882–912 рр. Візантія вабила його як багата імперія. У 907 р. варязько-слов’янські військові з’єднання здійснили успішний похід на Візантію, що на певний час забезпечило безмитну торгівлю з Константинополем, про що свідчать русько-візантійські договори початку X ст., які стали першими відомими науці міжнародно-правовими актами Давньоруської держави.

Після смерті Олега на чолі Давньоруської держави став син Рюрика Ігор, який князував у 912–945 рр. Він підкорив древлян, уличів, але й загинув у спробі додаткового обкладання даниною підкорених древлян. Руси в союзі з печенігами здійснили у 944 рр. похід на Візантію. Після загибелі від рук древлян Ігоря державу очолила його дружина Ольга (945–964). Вона регламентувала повинності залежного населення та частково зняла соціальну напругу. У 946 або 957 році княгиня Ольга здійснила візит до Константинополя, де прийняла в Соборі Св. Софії християнство. Імператор Священної Римської імперії Оттон I у

961 році направив із релігійною місією на Русь Адальберта Магдебурзького. У 964–972 рр. князував син Ігоря – Святослав. Він здійснював активну завойовницьку політику. Згідно з “Повістю временних літ”, Святослав у 965 р. розгромив Хозарський каганат. Розгром Хозарії відкрив шлях східним народам на Русь. У 967–968 рр. на запрошення візантійського імператора Никифора II Фоки Святослав здійснив похід у Болгарію, захопивши велику кількість міст на узбережжі Дунаю. У 969 р. Святослав вирушив у похід проти Візантії, унаслідок оточення руського війська в Доростолі мусив піти на укладення мирного договору (971). На зворотному шляху його вбив печенізький хан Куря. У 977 р. між синами Святослава – Ярополком, Олегом та Володимиром – розгорнулася боротьба за владу. Залучивши варязькі загони, перемогу здобув Володимир. За його князювання у 978–1015 рр. Давньоруська держава суттєво збільшила свою територію, хоча кордони й залишалися “рухливими”.

У 988 р. відбувся цивілізаційний вибір київського князя Володимира Великого, який запровадив християнство як державну релігію. Володимир обрав релігію найсильнішої держави регіону, де імператор був не менш важливою фігурою, ніж патріарх. Християнство поширювалося від центру на периферію вздовж річок і торговельних шляхів, що дало можливість включити місцеву історію до історії християнського світу. Київська Русь увійшла в когорту європейських християнських держав.

У самому акті хрещення Русі, як і в розповсюдженні християнства до і після нього, брали участь болгарські проповідники (у Болгарії утвердження християнства розпочалося раніше – у 864 р., практично водночас зі створенням слов'янської абетки болгарськими просвітниками Кирилом і Мефодієм). “На час прийняття християнства за Володимира Святославича (988 р.), – писав із цього приводу відомий учений-славист М. С. Державін, – руські слов'яни вже мали в розпорядженні всі необхідні книги для культу спорідненою для них болгарською мовою, а також й інші твори славетної болгарської писемності X ст.”.

Запровадження християнства як державної релігії сприяло поглибленню політичних і культурних зв'язків Київської Русі з європейським світом. Прилучення до світової християнської культури відбувалося через болгарські, грецькі, сербські книги. Зокрема, сприятливий вплив болгарської писемності й культури на культурний розвиток Київської Русі чітко простежується протягом не одного століття. Чимало книг не лише християнського культу, але й загальних наукових знань переписувалися з грецької на церковно-слов'янську мову саме болгарськими просвітниками. У давньоруських літописах згадується про відкриття за князя Володимира Святославича шкіл для дітей бояр, де викладали болгарські монахи-просвітники. Русько-болгарські культурні взаємовпливи проявлялися також у галузі мистецтва, насамперед в архітектурі, живописі, церковно-співочому мистецтві, у художньому ремеслі й народній творчості загалом, у побуті тощо. Про це свідчать не лише дані археологічних розкопок, але й пам'ятки стародавньої культури України й Болгарії, що збереглися до наших днів. Багато спільних рис у будівництві та внутрішньому художньому оформленні можна виявити, наприклад, у таких славетних будовах культової архітектури XI–XIV ст., як Софійський собор, Золоті ворота, церковно-соборний ансамбль Києво-Печерської лаври в Києві та Боянська церква в Софії, церква сорока мучеників у Тирново, Церква Христа Пантократора в Несебрі та ін. Іконопис на Русі, своєю чергою, наслідував візантійські зразки.